

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Ιστορία και Θεολογία των Εκκλησιαστικών Ύμνων

Ενότητα 1: Η επιστήμη της «Υμνολογίας»: ορισμός
και διαίρεση

Γεώργιος Φίλιας

Θεολογική Σχολή

Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας

Η επιστήμη της «Υμνολογίας»: ορισμός και διαίρεση

A. Ο όρος «Υμνολογία»

- «Υμνολογώ»: «λέγω τα σχετικά με τον ύμνο».
- Η επιστήμη που ερευνά συστηματικά τη γένεση και εξέλιξη των ελληνικών εκκλησιαστικών ύμνων της ορθόδοξης Εκκλησίας (ιστορική, φιλολογική και θεολογική διάσταση).

Β. Η Υμνολογία ως ακαδημαϊκός κλάδος

- Τμήμα του γενικού μαθήματος της Βυζαντινής Φιλολογίας στις Φιλοσοφικές Σχολές (από τον 19ο αι.).
- Τμήμα των μαθημάτων της Εκκλησιαστικής Ιστορίας, Πατρολογίας και Λειτουργικής στις Θεολογικές Σχολές (τα δύο πρώτα μαθήματα ασχολούνται με τους δημιουργούς των ύμνων, ενώ το τρίτο με το περιεχόμενό τους).
- Συν τω χρόνω, δημιουργείται (στις Θεολογικές Σχολές) αυτόνομος κλάδος της Υμνολογίας (ιστορίας και θεολογίας των εκκλησιαστικών ύμνων).

Γ. Οι περίοδοι της ελληνικής υμνογραφίας

- Η πρώτη (Α΄-Δ΄ αι.): δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της υμνογραφίας (η εκκλησιαστική υμνογραφία ανακαλύπτει την ταυτότητά της).
- Η δεύτερη (Ε΄-Ζ΄ αι.): ακμή της εκκλησιαστικής υμνογραφίας (εμφάνιση του «Κοντακίου» με το Ρωμανό τον Μελωδό).
- Η τρίτη (Η΄-ΙΑ΄ αι.): συνέχιση της ακμής με την εμφάνιση των «Κανόνων».
- Η τέταρτη (ΙΒ΄ αι. έως σήμερα): μίμηση προτύπων του παρελθόντος/ παρακμή της υμνογραφίας.

Δ. Υμνογραφικοί όροι

- **«Ακολουθία»:** η τακτική ή έκτακτη τελετουργία, που περιέχει ύμνους, ευχές και αναγνώσματα/ Η «Φυλλάδα»: το βιβλίο που περιέχει την υμνογραφία και το Συναξάρι ενός Αγίου ή μιας εορτής και που δεν συμπεριλαμβάνεται στα εν χρήσει λειτουργικά βιβλία.
- **«Αναβαθμοί»:** εβδομήντα πέντε μικρά τροπάρια (αποδίδονται στον άγιο Θεόδωρο Στουδίτη)/ Ψάλλονται κατ' αντιφωνία στον Όρθρο της Κυριακής, σύμφωνα με τον ήχο της εβδομάδας/ Περιεχόμενο: κατανυκτικό και θεολογικό (τριαδολογικό)/ Ερμηνεία των «Αναβαθμών» από τον αγ. Νικόδημο τον Αγιορείτη στη «Νέα Κλίμακα».

(συνέχεια)

- «**Αντίφωνα**»: οι ομάδες των αναστάσιμων Αναβαθμών/ οι ομάδες των τροπαρίων του Όρθρου της Μ. Παρασκευής (15 Αντίφωνα)/ τα σύντομα τροπάρια κατά τη Θ. Λειτουργία.
- «**Απολυτίκιο**»: το κεντρικό τροπάριο της ημέρας/ εξιστορεί και εγκωμιάζει το τιμώμενο πρόσωπο ή θέμα μιας εορτής/ ψάλλεται στο τέλος του Εσπερινού, στην αρχή του Όρθρου και κατά τη Θ. Λειτουργία.

(συνέχεια)

- «**Απόστιχα**»: τροπάρια που ψάλλονται στο τέλος του Εσπερινού (πάντοτε) και στο τέλος του Όρθρου (μερικές φορές)/ το πρώτο τροπάριο ψάλλεται χωρίς να προηγείται ψαλμικός στίχος (εξ ου και η λέξη «Απόστιχο»), ενώ στα υπόλοιπα προηγείται ψαλμικός στίχος.
- «**Αυτόμελο**»: το τροπάριο που έχει δική του μελωδία, την οποία μιμούνται άλλα τροπάρια.

(συνέχεια)

- «**Δοξαστικό**»: το τροπάριο που εξυμνεί είτε τα Πρόσωπα της Αγίας Τριάδος, είτε την Θεοτόκο, είτε έναν άγιο ή μια εορτή και το οποίο αρχίζει με τη δοξολογική φράση «Δόξα Πατρί και Υιώ...».
- «**Ειρμός**»: από το ρήμα «είρω» («συνδέω»)/ η πρωτότυπη πρώτη στροφή μιας ωδής του κανόνα/ τα υπόλοιπα τροπάρια της ωδής ακολουθούν τις συλλαβές και την μελωδία του «Ειρμού».

(συνέχεια)

- **«Εξαποστειλάριο»**: τροπάριο που ψάλλεται στο τέλος του Όρθρου (πριν από τους Αίνους)/ η ονομασία του οφείλεται στη συχνή χρησιμοποίηση της λέξης «εξαπόστειλον».
- **Επιλύχνιος (ψαλμός ή ύμνος)**: ονομάζεται ο «Προοιμιακός» Ψαλμός του Δαβίδ (103^{ος}, «επιλύχνιος Ψαλμός»)/ «επιλύχνιος ύμνος»: ο 140^{ος} Ψαλμός/ επίσης, «επιλύχνιος ύμνος» ονομάζεται ο ύμνος «Φως Ιλαρόν» (αποδίδεται στον μάρτυρα Αθηνογένη).

(συνέχεια)

- «**Καταβασία**»: ο Ειρμός που επαναλαμβάνεται στο τέλος κάθε Ωδής του Κανόνα/ Ως «Καταβασίες», οι Ειρμοί ψάλλονται όλοι μαζί με μεγαλοπρέπεια/ κατά την ψαλμώδησή τους, οι ψάλτες «κατεβαίνουν» («Καταβασία») από το στασίδι τους.
- «**Κεκραγάριον**»: ο εσπερινός ύμνος «Κύριε εκέκραξα...» (140^{ος} Ψαλμός)/ Ψάλλεται στην αρχή του Εσπερινού σε οκτώ διαφορετικούς ήχους.

(συνέχεια)

- «**Κοινωνικό**»: σύντομος ύμνος που ψάλλεται αργά και κατανυκτικά προς το τέλος της Θ. Λειτουργίας/ Έλαβε το όνομά του διότι ψάλλεται κατά την ώρα προετοιμασίας για την Θεία Κοινωνία.
- «**Μακαρισμοί**»: οι στίχοι του Ευαγγελίου που προέρχονται από την αντίστοιχη διδασκαλία του Κυρίου/ Ψάλλονται ως τρίτο αντίφωνο στην Θεία Λειτουργία.
- «**Μαρτυρικό**»: τροπάριο προς τιμή του Μάρτυρα.

(συνέχεια)

- «**Μεγαλυνάριο**»: σύντομοι ύμνοι που λέγονται πριν από τα τροπάρια της εννάτης Ωδής του Κανόνα (έλαβαν το όνομά τους από τις αρχικές λέξεις: «Μεγάλυνον ψυχή μου...»)/ ονομάζονται επίσης οι εγκωμιαστικοί ύμνοι στο τέλος των Παρακλητικών Κανόνων.
- «**Οίκος**»: ύμνος που διαβάζεται στον Όρθρο, ανάμεσα στην έκτη και στην έβδομη Ωδή, πριν από το Συναξάριο.
- «**Όρθρος**»: η καθημερινή ακολουθία πριν από την Θεία Λειτουργία (αρχίζει με τον Εξάψαλμο και τελειώνει με τη Μεγάλη Δοξολογία).

(συνέχεια)

- «**Ευλογητάρια**»: τροπάρια που ακολουθούν μετά από τον στίχο «ευλογητός ει Κύριε, δίδαξόν με τα δικαιώματά σου»/ δύο ομάδες: τα αναστάσιμα (ψάλλονται στον Όρθρο της Κυριακής και αναφέρονται στην Ανάσταση του Κυρίου) και τα νεκρώσιμα (ψάλλονται στις κηδείες και στα μνημόσυνα).
- «**Εωθινά**»: τα δώδεκα Δοξαστικά στο τέλος του Όρθρου των Κυριακών (αντιστοιχούν στα δώδεκα εωθινά Ευαγγέλια του Όρθρου)/ αποδίδονται στον αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ'.

(συνέχεια)

- «**Θεοτοκίον**»: τροπάριο που αναφέρεται στη Θεοτόκο (περιέχει, όμως, δογματικές εκφράσεις σχετικά με την ενανθρώπιση του Κυρίου)/ Σταυροθεοτοκία: τα Θεοτοκία της Παρασκευής (εκτός από την Θεοτόκο εξυμνείται και ο Σταυρός).
- «**Ιδιόμελον**»: τροπάριο που ψάλλεται με δική του μελωδία («ίδιον μέλος»)/ δεν έχει σχέση ισοτονίας και ισοσυλλαβίας με άλλο τροπάριο.

(συνέχεια)

- «**Κάθισμα**»: υποδιαίρεση του Ψαλτηρίου (οι 150 Ψαλμοί διαιρούνται σε είκοσι Καθίσματα)/ Στην αρχαία Εκκλησία οι πιστοί «κάθονταν» στα μεσοδιαστήματα των Ψαλμών/ ονομάζονται «Καθίσματα» και τα τροπάρια μεταξύ των Καθισμάτων των Ψαλμών του Όρθρου.
- «**Κανόνας**»: εννέα ομάδες τροπαρίων/ κάθε ομάδα ονομάζεται «Ωδή» και περιλαμβάνει δύο ή και περισσότερα τροπάρια/ Ειρμός: το πρώτο τροπάριο κάθε Ωδής, σύμφωνα με το οποίο ψάλλονται τα υπόλοιπα («κανών»: «πρότυπο ποιήσεως και μελωδίας)/ Είδη Κανόνων (ανάλογα με το περιεχόμενο): αναστάσιμος, παρακλητικός, ικετήριος, σταυροαναστάσιμος.

(συνέχεια)

- «**Πασαπνοάρια**» (ή «**Αίνοι**»): τροπάρια που ψάλλονται στο τέλος του Όρθρου, μετά από τον στίχο «Πάσα πνοή αινεσάτω τον Κύριο» (από την λέξη «πάσα» έλαβαν το όνομά τους)/ πριν από κάθε τροπάριο προηγείται ορισμένος στίχος.
- «**Προκείμενον**»: μικρός ψαλμικός στίχος που ψάλλεται πριν από το αποστολικό ανάγνωσμα της Θ. Λειτουργίας και πριν από τα βιβλικά αναγνώσματα του Εσπερινού/ Στους Εσπερινούς των Δεσποτικών εορτών ονομάζεται «Μέγα Προκείμενον».

(συνέχεια)

- «**Προσόμοιον**»: τροπάριο που ψάλλεται κατά τα μέτρα (ισοσυλλαβία) και τη μελωδία (ομοτονία) ενός άλλου τροπαρίου.
- «**Στιχηρό**»: τροπάριο που ψάλλεται στον Εσπερινό (μετά το «Κύριε εκέκραξα») και στον Όρθρο (μετά από το «Πάσα πνοή») και του οποίου προηγείται κάποιος ψαλμικός στίχος.
- «**Τριαδικόν**»: τροπάριο που απευθύνεται στην Αγία Τριάδα.

(συνέχεια)

- «**Τριώδιον**»: ο Κανόνας που περιέχει μόνο τρεις Ωδές.
- «**Τροπάριο**»: κάθε ύμνος που ψάλλεται με στίχο ή χωρίς, σύμφωνα με δικό του «τρόπο» (ήχο) ή σύμφωνα με τον «τρόπο» άλλου ύμνου.
- «**Υπακοή**»: το τροπάριο που λέγεται (κατά την ακολουθία του Όρθρου) μετά από τα Ευλογητάρια και πριν από τους Αναβαθμούς.

(συνέχεια)

- «**Χερουβικό**»: ο ύμνος που ψάλλεται στη Θ. Λειτουργία κατά τη Μεγάλη Είσοδο/ έλαβε την ονομασία του από τις πρώτες λέξεις του («Οι τα Χερουβίμ μυστικώς εικονίζοντες...»)/ σε τέσσερις περιπτώσεις, αντί του Χερουβικού ψάλλονται άλλοι ύμνοι: την Μεγάλη Πέμπτη, το Μέγα Σάββατο και κατά τις Θ. Λειτουργίες Ιακώβου του Αδελφοθέου και Προηγιασμένων.

Ε. Τα λειτουργικά βιβλία που περιέχουν ύμνους

- **«Παρακλητική»:** περιλαμβάνει τις ακολουθίες Εσπερινού και Όρθρου από τον Εσπερινό του Σαββάτου μέχρι τον Όρθρο του Σαββάτου της επόμενης εβδομάδας/ διακρίνεται σε οκτώ διαφορετικές εβδομάδες, αντίστοιχα με τους οκτώ ήχους της εκκλησιαστικής μουσικής/ το όνομα του βιβλίου προέρχεται από τον «παρακλητικό» χαρακτήρα των ύμνων/ Η δημιουργία του πρώτου πυρήνα αποδίδεται στον αγ. Ι. Δαμασκηνό/ αργότερα δέχθηκε προσθήκες από σημαντικούς υμνογράφους.

(συνέχεια)

- «**Μηναίο**»: το λειτουργικό βιβλίο στο οποίο καταχωρίζονται οι ακολουθίες Εσπερινού και Όρθρου για κάθε ημέρα του κάθε μήνα του έτους/ υπάρχουν δώδεκα Μηναία (αντίστοιχα των δώδεκα μηνών του έτους).
- «**Τριώδιο**»: περιλαμβάνει ακολουθίες Εσπερινών και Όρθρων, στους οποίους οι Κανόνες περιέχουν μόνο τρεις Ωδές/ αρχίζει από την Κυριακή του Τελώνου και Φαρισαίου και τελειώνει το βράδυ του Μ. Σαββάτου.

(συνέχεια)

- «**Πεντηκοστάριο**»: περιλαμβάνει τις ακολουθίες των κινητών εορτών, από τη Κυριακή του Πάσχα μέχρι την Κυριακή των Αγίων Πάντων.
- «**Ψαλτήριο**»: περιέχει τους 150 Ψαλμούς (από το ομώνυμο βιβλίο της Π.Δ.).
- «**Θεοτοκάριο**»: περιέχει Κανόνες διαφόρων υμνογράφων σε όλους τους ήχους προς τιμή της Θεοτόκου.

Τέλος Ενότητας

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο την αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Σημειώματα

Σημείωμα Ιστορικού Εκδόσεων Έργου

Το παρόν έργο αποτελεί την έκδοση 1.0.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Γεώργιος Φίλιας 2015. Γεώργιος Φίλιας. «Ιστορία και Θεολογία των Εκκλησιαστικών Ύμνων». Έκδοση: 1.0. Αθήνα 2015. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://opencourses.uoa.gr/courses/SOCTHEOL104/>.

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά, Μη Εμπορική Χρήση Παρόμοια Διανομή 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

